

Fekete Csaba

Zsoltár és graduál 1636-ban és később*

Sajátossága a hazai reformációnak, hogy svájci vagy református ága a XVI. század második felétől egyre inkább tért nyert a német vagy evangélikus ág ellenében. Ez főként Bécstől távol, az ország keleti részén és a Partiumban (Erdély közelségében) történt, itt alakult ki az egységes tömbben élő reformátusság, és ez a helyzet századokig nem szűnt meg teljesen, bár a színreformátus vidék zsugorodása az ellenreformációval elkezdődött és a felekezeti arányok a XVIII. század óta folyamatosan és lényegesen változnak. Luther rendületlen tekintélye élt a reformátusok között is, de Kálviné is egyre erőteljesebben érvényesült; noha nem kezdettől fogva és kizárólagosan (amint azt a romantikus kálvinizmus képzelte), hanem eklektikus teológiába ágyazva és a reformáció későbbi nemzedékének hatásával együtt. Ez a sajátos helyzet összefügg protestáns diákjaink egyetemjárásával és a pártfogó bibliás erdélyi fejedelmek tekintélyével. Szertartások tekintetében a jellemzők még sajátosabban alakultak. Másfél évszázadig őrizte a hazai késő középkor liturgikus vonásait a református szertartás magyarítva és hitvallási követelményeihez igazítva. Az európai protestánsok között egyedülálló módon *anyanyelvén* folytatta a katolikus szertartási örökséget akkor is, amikor Pázmány Péter hatására erről a hazai hagyományról a latin szertartású magyarországi keresztyénség kénytelen-kelletlen lemondott. Mintegy negyedfél évszázad elteltével azonban ezek a vonások a felismerhetetlenségig elhalványultak és az egyházi közvélemény, sőt a teológiai tudományosság szintjén is tökéletesen feledésbe merültek.

A XIX–XX. század racionalista és romantikus kálvinizmusa messze szakadt a reformáció korabeli szertartási kezdetektől és lelkiségétől. Sivár és lepusztult liturgiáját tekintve is, zsoltározásában is leromlás ment végbe. Saját kora szemléletét visszavetítve félremagyarázta a XVI. század elfeledett örökségéből azt, amiről egyáltalán volt valamilyen tudomása. A zsoltár (ekkor már semmi más, csak a genfi zsoltár) nem volt többé a régi, a graduál meg mintha soha nem is létezett volna. Nem ismerhette el a középkor tovább élő liturgikus örökségének megmagyarosodott változatát, Európában páratlan kincseit ez a kor, mert nem is ismerte. Ezért fordult visszájára a zsoltár és a graduál értékelése. Ennek szinte semmi nyoma nem volt még Pázmány korában, noha a szemléleti torzulásnak oka volt —a török idők és a puritánok törekvése mellett— az erőszakos (gályarabsággal fémjelzett), majd a vértelen (de nem kevésbé kíméletlen) ellenreformáció.

* Az ELTE Bölcsészettudományi Karán tartott, „A liturgikus gondolkodás alakzatai Pázmány Péter korában — Ritualia I.” című konferencián 2010. november 9-én elhangzott előadás. Az OTKA K 69093 pályázatának támogatásával.

Ötödfélszáz esztendő emez igen szűkre szabott összegzésének itt és most csak néhány szemelvénye következhet a református zsoldozás történetéből, jelentésváltozataiból. Először azonban idézzük fel azt a szintén elhanyagolt ténytet, hogy a reformáció egyházai sokáig nem felekezésben és nem elszakadásban gondolkodtak, ehelyett a katolicitást tudatosan vallották.

A hazai reformátusok 1567-ben fogadták el II. Helvét Hitvallást, amelynek egy évvel korábban (az aláíró svájci kantonokban) született előszavához minden kiadásban megmaradt toldalék a boldog Damasus hitvallása ilyen alcímmel: Császári rendelet arról, hogy kik tartandók katolikusoknak és kik eretnekeknek. Ezt a következő mondattal zárják: „Minthogy pedig mi mindnyájan ezen a hiten és valláson vagyunk, reméljük, hogy bennünket mindenki nem eretnekeknek, hanem katolikusoknak és keresztyéneknek fog tartani”. Már maga a hitvallás címe ugyanezt tartalmazza: *Confessio et expositio simplex orthodoxae fidei et dogmatum Catholicorum syncerae religionis Christianae...*

Nem a szakadárokhöz óhajtottak csatlakozni a hazai reformáció első nemzedékei sem, ezt mutatja az a szembetűnő vonása a hazai reformációnak, hogy már a Helvét Hitvallás elfogadását öt esztendővel megelőzve a Debrecen-Eger-völgyi hitvallás (1562)¹ című Melius Juhász Péter és kortársai ezt választották: *Confessio Catholica de praecipuis fidei articulis*. Ez annyira nem formalitás volt, hogy ismételten hivatkoztak —ógyházi és középkori tekintélyek mellett— a tridentini zsinat határozataira is. Mimódon lehetett erről a hitvallás számos ismétlődő kiadása dacára teljesen meglepedkezniük a hitvitázóknak? Helyettük és helyettünk is joggal kérdezhette ezt a XX. század közepén a hazai protestáns dogmatörténet kiváló ismerője, és Kálvin nemzetközi tekintélyű kutatója Nagy Barna (1909–1969), hangsúlyozva, hogy a krisztusi tanítás egyetemes érvényű, amelyhez vissza kellett találni, hisz katolicitás és biblicitás elválaszthatatlan.²

Milyenek is voltak a szertartás jellemzői Melius Juhász Péter és Huszár Gál korában?

A katolicitás ilyen értelmezésével természetes velejáró volt mindannak megtartása szertartásban, ami nem ellenkezett a Bibliával. Nyoma sem volt nálunk az éneklés minden válfaját elutasító zwingliánus szélsőségnek, legfeljebb egyes valóban eretnek nézetűek között; azonban Kálvin strásburgi liturgiája követésének sincs semmi nyoma századokon át, ehelyett a pfalzi református

¹ RMNy 176; mára elavult szövegkiadása (amely a függelékét és a bevezetést is elhagyta): Karl E. F. MÜLLER: *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche*. Leipzig 1903. 265–376. Ma már pontosítást és nyelvezetében korszerűsítést kívánó magyar fordítását közli [HEGYMEGI] KISS ÁRON: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzése*. Budapest 1882. 73–285.

RMNy = Régi magyarországi nyomtatványok. Res Litteraria Hungariae vetus operum impressorum. 1–3. 1971, 1983.

² *A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai. I. A Heidelbergi Káté. II. A Második Helvét Hitvallás*. Kiadta a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. 88–89. — Az 1. kiadás 1954-ben jelent meg, majd több változatlan utátnyomása látott napvilágot.

szertartás (amely Lutherétől sem állt távol) egyes elemeinek hatása mellett a késő középkori magyar szertartás objektív liturgikus jellemzői tűnnek föl a graduálokban. Mindez azonban nem szigorú szertartási kötelezés, hanem a keresztyén szabadság jegyében történt, *libere, non sub iugo*.³ Tehát folytatódott —fő vonalakban— a középkorvégi szertartási gyakorlat, immár teljesen és kizárólag magyarul, elhagyhatatlan tanítással, írásmagyarázó prédikációval (legalább a vasárnapi főistentiszteleten és hét közben kétszer), valamint az éneklő gyülekezet szintén liturgikus (nem paraliturgikus) részvételével. Ehhez nélkülözhetetlen a graduál, a reformáció korában kialakult protestáns könyvműfaj; amely elsősorban a zsolttáros imaórák anyagára épült, nem pedig a *Graduale Romanum* közvetlen folytatása a főistentisztelet tételeivel. Szintén nélkülözhetetlen volt az, hogy a református iskola egyben *schola* maradt, tehát szertartási éneklés és liturgikus énekkari tisztsége volt az iskolának. A szószék átellenében állt a kántor és a liturgikus kórus (a templom piacán), az éneklőszék (azaz a lektor és a kórus pulpitus) nem hiányozhatott a templomi felszerelésből, de ez is eltűnt a XVIII. század második felétől, csak legújabbban figyelt fel ismét a megmaradt példányokra és jelentőségükre a tudományos kutatás.⁴

Később is, a XVII. században is a XVI. századival szinte azonos himnológiai és liturgiai nézeteket vallottak az akkor már protestáns ortodoxoknak nevezett későbbi nemzedékek. Példázza ezt Újfalvi Imre, akinek híres énekeskönyvi előszava 1602-ben első renden a graduál kiadását sürgette, és a forrásokra való hivatkozásai között természetesen van ott a hazai örökséget képviselő *Psalterium Strigoniense ... cum Antiphonario et Hymnario ...* De ugyanakkor azt is hiányolta, hogy „az egész Psalterium nincsen ... Magyar rhythmusokban rendeltetvén ...”, azaz szintén azonos értékűnek tekintette a strófikus és a prózazsoltározást.⁵

Kölcsönösen feltételezte a graduál a zsolttárt —és fordítva— a Geleji Katona István kiadta *Öreg graduál* megjelenése idején (Gyulafehérvár 1636).⁶ Ezzel ellentétesnek csak a liturgikus járatlanság tünteti fel azt, hogy egy évvel korábban (1635) megjelent Szenci Molnár Albert zsolttárainak első hazai kiadása,⁷ majd az 1630-as évektől máig állandó tartozéka a református gyülekezeti énekeskönyvnek. Az *Öreg graduál* megjelenésekor már évtizedek óta mind prózazsoltár, mind strófikus átköltés szót a protestáns szertartásokon. Azonos értékben. Nem pedig szembeállítva, vagylagosan, mintha bármelyik kizárná a másikat. A zsolttárokról és a zsolttározásról igen szépen szól előszavában Geleji Katona István.⁸ 1607-től a régi magyar parafrázisokhoz társult Szenci Molnár Albert magyarított

³ CZEGLÉDY Sándor: „Szabadon, nem iga alatt”, *Református Egyház XXXI* (1979) 241–242.

⁴ Megjelentek a Magyar Egyházzenei Társaság 2008 áprilisában Marosvásárhelyt rendezett tudományos konferenciájának előadásai (Földvály Miklós István, Ősz Sándor Előd, Mihály Ferenc, Kovács László Attila) a *Magyar Egyházzene XV* (2007/2008) 3. számában.

⁵ RMNy 886; hasonmás kiadása Ács Pál tanulmányával (Budapest 2005): BHA XXXVIII.

⁶ RMNy 1643.

⁷ RMNy 1628.

⁸ Az előszó kritikai szövegkiadását lásd H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Universitas, Budapest 2004. (Historia Litteraria 17. — Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok 2.)

százötven genfi zsoltára.⁹ E zsoltárrétegek jó ideig nem kényszerűségből éltek együtt, a reformáció első két századában az európai keresztyén örökség részeként ez magától értődött.

A prózazsoltár és strófikus zsoltár azonos értékűként való használatát és értelmezését jól mutatja, hogy Huszár Gál graduáljában (1574)¹⁰ egyaránt ott van a prózazsoltárok és a strófikus parafrázisok fölött is, a mutatóban is a latin incipit. Ugyanezt találjuk Szenci Molnár Albert genfi zsoltárainak első kiadásában. Huszár Gál pedig az invitatóriumhoz megjegyzi, hogy azok kedvéért, akik csak magyaros lejtésű verssorokba (azaz ritmusokba) foglalt módon szeretnek zsoltározni, strófikus változatot is készített.¹¹ Ez a sajátosság tehát már ilyen korán megjelent kiadványa graduális részében is, nem csupán a gyülekezeti énekek sorában. A mostanában Sárospatakra került Tornai graduál (1611–1613)¹² mellett aztán Szenci Molnár zsoltárai is föltűntek, azaz számolnunk kell nem csupán nyomtatásban, hanem kézírásos többszörözésben való terjedésükkel is. Hasonlóképpen vannak jelei, hogy a Balogi kancionále (1659)¹³ kötetébe sem nyomtatott kiadásból másoltak genfi zsoltárokat.¹⁴ Egyes unitárius graduálokban pedig alig van prózazsoltár: Thordai János és Bogáti Fazakas Miklós fordítása mellé a genfi zsoltárok valószínűleg nem csupán később, a vaskori béke után kerültek, hanem már jóval korábban is terjedtek, szintén kéziratban. A genfi zsoltárok korai ismeretére mutat az is, hogy már a XVI században írtak unitárius szerzők (ad notam) genfi zsoltárdallamra.¹⁵

A XVIII. század légkörében, mindjárt a Rákóczi-féle szabadságharc idején, elkezdődtek a hagyományos szertartást illető tilalmazások. Puritánjaink közül egyesek már a XVII. század közepén kitűntek liturgiaellenes megnyilvánulásaikkal. Olyan is volt közöttük, aki a zsoltáréneklést megkérdőjelezte temetési szertartáson. Azonban ennek akkor még nem volt igazi és széleskörű hatása.

⁹ RMNy 962.

¹⁰ RMNy 353; hasonmás kiadása H. HUBERT Gabriella tanulmányával (Budapest 1986) BHA XIII.

¹¹ „E Psalmust [Jer, örvendezzünk az Úr Istennek, RPHA 657] mi ekképpen csináltuk rhythmussal való énekbe, azokért, akik csak magyar módra való versökkel akarják énekelni. A nótája: Jer, emlékezzünk keresztyén népek, a nagy Istennek az ő jóvoltáról [RPHA 645, RMDT I. 76]” (hasonmás kiadás 21).

RPHA = Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Paris, 1992. <http://magyar-irodalom.elte.hu/repertorium>.

¹² Stoll bibliográfiája 2. bővített kiadásának szerkesztése idején ismeretlen volt, országos bibliográfiai nyilvántartási száma így még nincs.

STOLL = *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. Összeáll. STOLL Béla. 2. jav. bőv. kiad. Balassi, Budapest 2002.

¹³ STOLL 82.

¹⁴ Szenci Molnár zsoltáraiból már az Apostagi graduálba is másoltak a XVII. század elején, STOLL 8.

¹⁵ A genfi zsoltárok hazai használatának történeti részleteire, amelyeknek itt a vázolására sincs mód, lásd FEKETE Csaba: „A genfi zsoltárok elterjedése hazánkban”, in *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Szerk. FAZAKAS Sándor. Budapest 2009. 185–242.

Ugyanakkor a genfi zsolttárok kizárólagos használatára való igyekezetük sem szorította ki még egy ideig a korábbi parafrázisokat és istenes énekeket, sem a graduális gyakorlatot nem sikerült megszüntetniük. A következő évszázadban viszont a protestáns vallásszabadság súlyos korlátozása közben változtak a nézetek, és többé a református megjelölés nem ölelte fel a katolikus értelmet; sőt elzárkózott mindentől, ami katolikus. Ezzel a gesztussal eltaszította a reformáció örökségét. Mindkét fogalom jelentése megváltozott, erre jól rámutat a szóhasználat, a változás nyelvi tükröződése.

A *zsolttár* szó módosult, megváltozott jelentése (fokozatosan és első sorban, majd szinte kizárólagosan) '*református gyülekezeti énekeskönyv*' lett református szóhasználatban. Ennek meghatározó része volt Szenci Molnár Albert százötven zsolttára, amelynek megalkotását korábban Újfalvi Imre óhajtotta; a genfi zsolttárok mellett tekintélyes volt a tovább használt XVI. századi verses parafrázisok száma, ez az öreg debreceni énekeskönyvben a százat is meghaladta.

A felvilágosodás századának közepe tájára eltűnt a prózazsolttárok recitálása a református szertartásból, megszűnt a magyar nyelvű gregoriánus gyakorlata, kivéve a peremvidékek szórványos ragaszkodását az ősiséghez, legalább a nagyheti lamentáció és passió éneklését tekintve, amely helyenként a XX. századot is megérte. Ebben a folyamatban a *graduál* szó jelentése szintén elmosódott: '*nagyméretű* (4° formátumú) *gyülekezeti énekeskönyv*' jelentésben értették már a XVIII. század elejétől. Nyomdai számadásokban és közbeszédben egyaránt. Ebben a kiadványban is képviselte még egy vékony réteg (amolyan zsugorított graduál) az anyanyelvű gregorián örökséget, azaz néhány szertartást kezdő énekként (invocatio, adjutorium) alkalmazott antifóna, aztán például nagyheti tételek képében, mint a Kyrie puerorum, és a himnuszok csoportját lezáró magyar Te Deum laudamus.

A XIX–XX. század református szertartási gyakorlata csupán strófikus zsolttározást ismert. Kövületként az említett invokációk azonban mai napig megmaradtak. Ezek is ritmustalan, elnyújtott éneklés alakját öltötték. Ezt mint igazi reformátust szentesítette az 1846-tól csupa félhangokat alkalmazó dallamjegyzés is. Nem csak hazánkban történt ilyesmi: a XVII. századtól a változó zenei ízlés az orgonákkal és zenemesterekkel jól ellátott református Hollandiában és a protestáns többségű Németországban is így terjedt el, ezen csupán a XX. századi liturgikus megújulás változtatott.

Szenci Molnár genfi zsolttárai a XVIII. század folyamán a korábbi istenes énekeket is jórészt kiszorították, közöttük a zsolttárparafrázisok többségét. A reformáció századának gyakorlatát teljesen kiiktatták ezek a változások, és mert maguk a hívek és papjaik sem tartották többé katolikusnak (mint hitvallásuk), lelkiismeretük nem háborgott, büntudatuk nem támadt, teológiai reflexük nem tiltakozott, mert a graduális gyakorlatot, a hajdani magyarországi szertartási zsolttározást egyáltalán nem ismerték azon a meggyőződésen túl, hogy márpedig az nem református, főleg nem kálvinista.

A baj nem jár magában. Ennek a szemléletnek velejárója az általános hanyatlás (ez a XIX. században az egész európai keresztyénségen végigsöpört). A graduálok szertartásból való kiszorítása után néhány évtizeddel a genfi zsoltárok éneklésének azóta is tartó elapadása kezdődött. Leépítést hajtott végre a kolozsvári református énekeskönyv 1837-ben, a genfi zsoltárkönyvnek is csak a torzóját hagyta meg, negyvennél kevesebb zsoltárt. 1805-től többé a magyar Biblia kiadásai végére sem illesztették a genfi zsoltárokat, amint ez Pázmány korában elkezdődött és folyamatos maradt Szenci Molnár Albertnek a Vizsolyi Bibliát kiadó tevékenységtől fogva, azaz 1612-től. Egy évvel később 1806-ban szerkesztették a Benedek-féle hivatalosan bevezetett református énekeskönyvet, amely a korábbi örökséggel a Kazinczy korának irodalmi ízlése jegyében szakított.

Az elfeledett graduális örökség kutatását a zenetudomány kezdte el a XX. század második felétől. Ez azonban máig sem szüntethette meg azt az állapotot a református gyakorlatban és nézetekben, hogy a Pázmány korában természetes egyensúlyt felváltotta a zsoltár és graduál vagylagos (ellentétpárként szembeállított) értelmezése mint a kálvinizmus jellemzője vagy egyenesen követelménye.

Vázolnunk kell ehhez néhány vonással a Psalterium magyarításának történetét a XVI. század közepétől. Azért nem kódexeink korától, mert igaz ugyan, hogy akkor már kialakult a fordítás nyelvi eszköztára, a rögtönzött szóbeli fordítás gyakorlatának is működnie kellett, de a humanista erudíció követelményei szerinti fordításokhoz sem, és a prédikátorok értelmező fordításához sem vezet a kódexek korából közvetlen út, mert a hitújítás kora szertartási és gyülekezeti használatra magyarított, nem csak oktatási céllal, mintegy a latin szertartás megértésének segédleteként.

A Psalterium humanista örökítésének pontosabban részletezett szertartási használata homályba vész. Bencédi Székely István változata (1548)¹⁶ (revideálva) jelen van Huszár Gál graduáljában (1574) vagy inkább mögötte, mert valószínűleg kéziratos másolatban terjedhetett a kis példányszámú és csak keveseknek elérhető nyomtatott könyv helyett. Kálmáncsehi Márton mester zsoltáiraival együtt találjuk ezeket Huszár Gálnál.¹⁷ Aki nem a szertartási gyakorlat felől szemléli, annak legfeljebb furcsaság, hogy milyen gyakori a zsoltárok mondatai közepén a kettőspont Székely Istvánnál. Ez nem más, mint a recitálásban a *mediatio*, a mondatfelező formula helyének jelölése. Itt a latin zsoltárokból csillagot is találunk, ez valamilyen okból nem volt használatos a magyar protestáns graduálokban. Ez a megoldás tehát már Székely István idejére kialakulhatott. Ugyanilyen megoldást találunk Heltai Gáspárnak a Luther fordítására támaszkodó magyarításában (1560).¹⁸ Nem ismerjük az okát, hogy ezt a valóban jó magyarsággal készült változatot miért nem fogadta el például az Öreg graduállal

¹⁶ RMNy 162.

¹⁷ RMNy 160; hasonmás kiadása BORSA Gedeon tanulmányával (Budapest, 1983): BHA XII.

¹⁸ RMNy 74.

egy időben elkészült kéziratos Eperjesi graduál (1635),¹⁹ amely nem is a Vizsolyi Bibliát választotta, hanem ehelyett zömében Káldi György fordítását (1626).²⁰ Gyaníthatjuk, hogy a lutheránusoknál megmaradt latin nyelvű zsolttározás miatt történt ez, mert már a Székely István fordítása is a hébert követi, emiatt vannak eltérések a zsolttár szövegének szokásos mondatbeosztásához képest. A nyomtatott és kéziratos fordításokat felhasználta a Vizsolyi Biblia (1590),²¹ liturgikus kézirat volt Psalteriuma nyomtatott változatának alapja. Erre olyan apró vonások mutatnak annak, aki a liturgiát nem kívülről szemléli, mint a zsolttárok *titulusának*, vagy például a *selah* héber szónak az elhagyása, mert ezek nem szokásosak szertartásban. A kéziratos hagyományt nagy részben felváltotta a Vizsolyi Biblia filológiaiilag (héberből) pontosított fordítása az Öreg graduálban; de csak kisebb részben a kéziratos graduálokban. Változatlanul tovább éltek (a pontos fordításokhoz vegyülve) a korai időktől meggyökerezett, filológiaiilag a latint lazán követő, krisztianizáló és hungarizáló (átértelmező) változatok, megközelítőleg parafrázisok.

Befejezésül néhány apró részlet hadd mutasson rá arra, hogy az Öreg graduál és a Vizsolyi Biblia mellett is tovább élő (szóbeliségen és kéziratos szöveg-hagyományon alapuló) zsolttárvegetációnak milyen meglepően érdekes vonásai voltak, bár ezek a tudós fordítás eszményeit nem követték, filológiai erényekkel nem dicsekedhettek, de hatásuk az anyanyelvű szertartásban tartósnak bizonyult.

Hatásos prédikátorok szemében, akik Melius Juhász Péter módjára *Szent-háromság-hívő jó körösztyénnek* tekintették a bibliai Jóbot, egyáltalán nem tűnt anakronizmusnak, ha aggályoskodás nélkül belefördítették a magyarázatot és a keresztyén dogmatikát is a zsolttár szövegébe. Különösképpen a messiási zsolttárokba, például a 110.-be (Dixit Dominus):

[A]z Atya mindönható Isten mondá az én Uramnak, a Fiú Istennek :
Egyenlő hatalomban uralkodgyál énvélem.
Mert az te ellenségidet megrontom :
És talpad alá vetöm tenéköd úket.²²

Szinte önmagukat is a bibliai időkből élőkkel kortársaknak látták, így a 45. zsolttárban (Eructavit cor meum) a királyi mennyegző részeseinek:

[H]algassad hív keresztyén az Istennek igéjét : [†]
És elfeledjed az te gonosszságod :
és [feledkezzél el] az te Atyádról reád maradott bűnöknek gyökeréről.

¹⁹ *Graduale Ecclesiae Hungaricae Eperiensis 1635*. Ed. and introduced by Ilona FERENCZI. Budapest 1988. (Musicalia Danubiana 9.)

²⁰ RMNy 1352.

²¹ RMNy 652.

²² *Kálmáncsai graduál*. Hasonmás kiadás. A graduált átírta, jegyzetekkel ellátta és tanulmányt írt FERENCZI Ilona. Szerk. PAP Gábor. Kiadja a Nemzeti Kincseinkért Egyesület, Kecskemét 2005. 231–232.

Ugyanennek a zsoltárnak egy másik fordításváltozatában rímes próza csaknem minden sorpár. Ellenben van néhány himnusz és zsoltárparafrázis a XVI. század énekeskönyveiben, amely kivételesen rímtelen alakban maradt ránk. Különbözik a verstől ez a zsoltárváltozat abban is, hogy nem próbálja a zsoltárt egyenlő hosszúságú sorokra mértékelni. Alakulhatott így véletlenül a héber parallelismus membrorum következtében a sorvégi szóismétlés, erre rádöbbenve a többi sorvéget így alakította az ismeretlen fordító, de nem mindenütt. Lehetséges, hogy öntudatlanul sikerült így. Rímpótlék a szóismétlés, ha a verselmélet ismerveit keressük. A félsort lezáró szavak szándékos választása, ha az volt, eszköze a tudatos formálásnak.

*Oh, én nyelvem, légy gyorsaságos :
az hamar írónak kezéhez hasonlatos;
hogy az Krisztusnak szépségét megmondhassad :
és jegyesének ékességét magyarázhassad.*

...

*Azt te széked, Úr Isten, örökkévaló :
és igazságodnak birodalma örökkévaló.
Mert igazságot szerettél és hamisságot gyűlöltél :
annakokáért az Szent Lélekkel megkenettéssel.*

...

*Az király az atyáknak helyében az fiak közül válogat fejedelmeket :
kik az világon bírjanak mindön népeket.²³*

A duplikátumok arra utalnak, hogy a graduálok nem egyetlen mintát, ősforrást követtek, hanem egészen korai időtől több különféle forrásból gyűjtötték össze a szükséges vagy még hiányzó zsoltárokat. Ez az összetett folyamat lejátszódott azelőtt, hogy a ránk maradt kéziratos gyűjteményeket másolták.

Pázmány Péter korában (tehát 1636-ban, és legalábbis a XVII. század végéig) megmaradt a magyar nyelvű gregoriánus, tehát a prózazsoltár és a Szenci Molnár Albert-féle strófikus genfi zsoltárok szertartási jelenlétének kényes egyensúlya; karöltve a korábbi, de sokkal szabadabb, másfelől azonban vallástörténetileg és nyelviileg, de a magyarság megmaradását tekintve is igen érdekes strófikus átköltésekkel. A prózazsoltárok közé ékelődtek ezek a tudós bibliafordítók munkájánál sokkal szabadabb, parafrázis jellegű és hungarizáló vagy krisztianizáló adaptációk. Ameddig fennmaradt a protestáns szertartási (graduális) éneklés, ezek a bibliai szöveghűség szempontjából sokkal lazább megoldású zsoltárszövegek is hagyományozódtak, megmaradtak a filológiai sokkalta igényesebb zsoltárfordítások mellett. Bizonyosan azért, mert a reformáció első üszögében készültek és igen hamar teljesen belegyökereztek a mindennapos és ünnepi szertartásba.

²³ *Kálmáncsai graduál* 215–218; vö. a másik változattal: 206–209.